

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

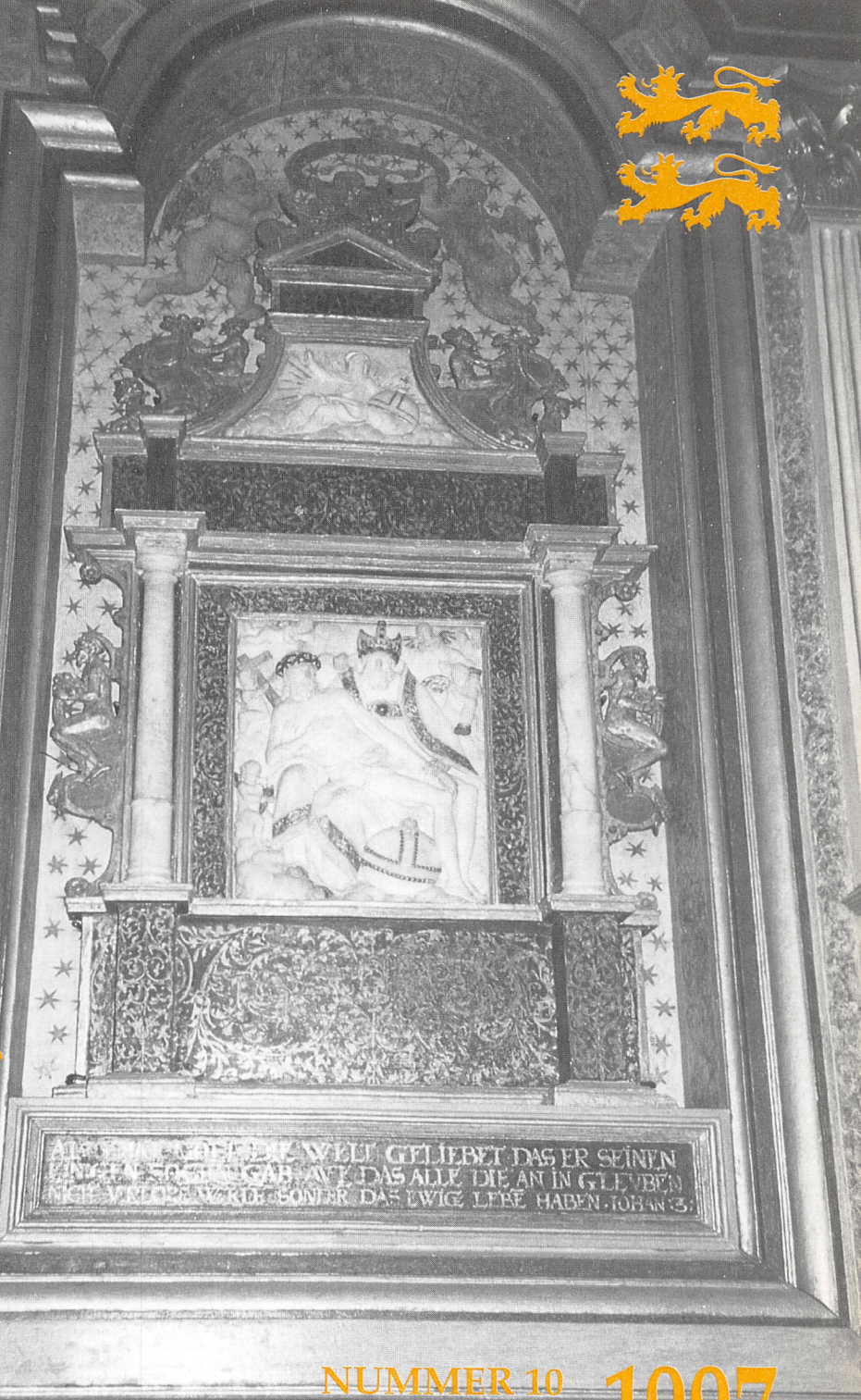
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

ALLES DER SICH MIT IHN WIL GELIEBET DAS ER SEINEN
ANSELN ERBEN GAB AN I DAS ALLE DIE AN IN GLEUBEN
NICH WIRD EN WIRD SEINER DAS EWIG LEBE HABEN. JOHAN 3.

NUMMER 10
OKTOBER

1997

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris

140 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 20 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 25 kr. pr. stk.

Ekspedition:

Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83.

Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:

Kim Furdal (ansv.)
Institut for
sønderjysk Lokalhistorie
6200 Aabenraa

Lennart Madsen
Haderslev Museum
6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen
Fredenshøj 28
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri ApS,
Haderslev

I dette nummer:

Den store ulveplage i 1600- og 1700-tallet 243
Ulven var en »truet« dyreat i Jylland og hertugdømmet Slesvig i 1700-tallet. Stadsarkivar Bent Vedsted Rønne, Haderslev Byhistoriske Arkiv, fortæller om de statslige initiativer for at komme de sidste omstrefjende ulve til livs.

Kongeligt alter i landsbykirke 248
Hvem har skænket det lille rejsealter til Munkbrarup kirke, der udgør den oprindelige del af kirkens alter? Anne-Birgit Yde Willumsen har undersøgt sagen.

Soldatergraven i Bøffelkobbøl 253
Amanuensis Hilmer Juhl Christensen, Tønder, fortæller om soldatergraven i Bøffelkobbøl og tiden efter 1920, der kun har været periferisk beskrevet. Det er bl.a. blevet historien om mange års tro tjeneste.

De lokalhistoriske årbøger 1996 258
Hvad driver det store lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland? Lokalhistorisk konsulent Kim Furdal stiller spørgsmålet og forsøger selv at give et svar i forbindelse med præsentationen af de lokalhistoriske årbøger 1996.

Det sker - på de nordslesvigske museer 268

Bognyt 270

Bagsiden om forsiden 272
Rejsealteret til forretelse af messen var et udbredt fænomen i middelalderen og langt oppe i nyere tid. Lektor Lars Bisgaard fortæller om det populære rejsealter, der i 1425 bl.a. fik biskoppen i Lund til at indskærpe brugerne, at messen skulle forrettes på et passende sted.

Forsidebilledet:

Det lille rejsealter i Munkbrarup kirke, der nu indgår i kirkens hovedalter. Foto: Anne-Birgit Yde Willumsen.

Den store ulveplage i 1600- og 1700-tallet

Af BENT VEDSTED RØNNE

Ulven var en »truet« dyreart i Jylland og hertugdømmet Slesvig i 1700-tallet. Stadsarkivar Bent Vedsted Rønne, Haderslev Byhistoriske Arkiv, fortæller om de statslige initiativer for at komme de sidste ulve til livs.

I den sidste tredjedel af 1600-tallet var antallet af omstrefjende enlige ulve og større ulvflokke i Hertugdømmet Slesvig enormt. Fra indberetninger kan ulvflokkenes færden og skadevirkning for landbefolkningen følges. I en opgørelse fra Hötte Herred fra årene omkring 1680 ses det, at bønderne i løbet af få år mistede 1275 heste og 255 kreaturer; skaden beløb sig til over 14.000 mark. Det store tab af heste skyldtes for en stor del, at disse oftest var på græs i vintermånederne, hvor ulvene grundet sult angreb dem.

Ulven er i sig selv ikke farlig for mennesker, men derimod for vores husdyr. Men den dag i dag spiller ulven alligevel en stor rolle i vores bevidsthed. Fra barnsben har vi hørt kunsteventyret om Rødhætte og ulven eller set amerikanske ungdomsfilm og gysere om varulve. Den folkelige forestillingsverden var i 1600- og 1700-tallet mere kompleks og rummede bondens mulige svar på datidens uforklarlige hændelser. Det ægte folkeeventyr om Rødhætte og ulven er endog mere bloddryppende end Grimms version.

Ulven har færdedes i Danmark siden istiden. Den var allerede ved middelalderens slutning blevet udryddet på de danske øer. Men i Jylland og særlig i Hertugdømmet Slesvig var der temme-

lig mange i 1600- og 1700-tallet. I amtsarkiverne findes der et utal af beretninger fra især de sidste årtier af 1700-tallet om den store »ulveplage« og om jagten på dyret.

Jagtforordningen af 1732 og 1737

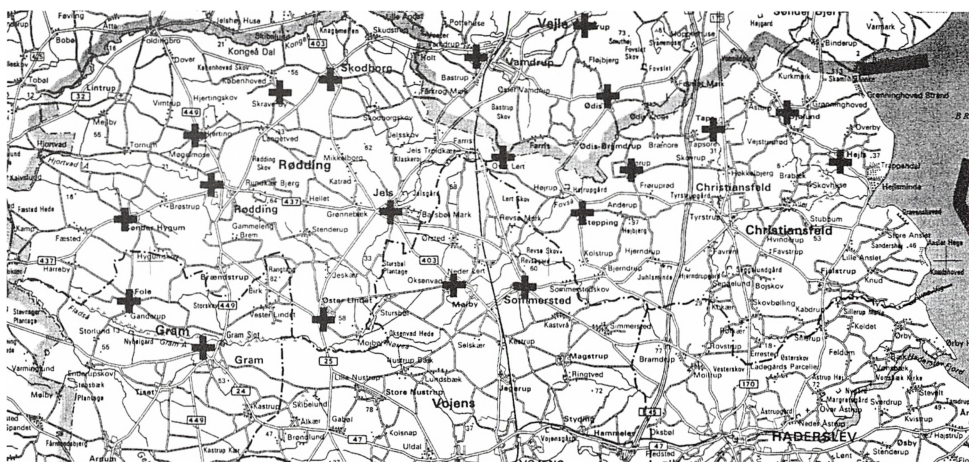
I 1677 forsøgte Christian V at løse problemet med de mange ulve i Jylland ved at udnævne en særlig ulvejæger, hvis opgave det var at sætte jagten på dyret i fast system.

Kongen var særlig glad for jagt. Det gjaldt naturligvis først og fremmest jagten på vildsvin og hjorte. Ulven og losen var for kongen et lige så stort skadedyr, som den var for landbefolkningen. Gennem 1700-tallet udstedtes stadig flere og flere forordninger om jagttrettheder og om straffen for krybskytteri.

Den 18. april 1732 udstedte Christian VI en jagtforordning for Danmark. Udover at indeholde regler og retningslini-

Når ulven var fanget og aflivet, blev den hængt op som en tyv i en galge eller i et træ, som på dette stik fra Marcus Gerardes 1682.

Ingen kender i dag udstrækningen af Farrisskoven, før skovrydningerne satte ind i 1600-tallet. Museumsinspektør Lennart Madsen, Haderslev Museum, har ved hjælp af kirkernes placering forsøgt at indkredse Farrisskoven. Som det fremgår af kortet, danner kirkerne et ovalt område, hvor man kun finder Jels, Lert og Ødis kirker i midten, hvor skoven formentligt har ligget. Mellens kirkerne er der kun ca. 3,5-4,5 km., mens der på tværs af skoven er langt større afstand. Kort: Sønderjylland amt.

er for, hvem der måtte jage hvilke dyr, indeholdt forordningen i § 33-39 bestemmelser for ulvejagt.

I forordningen bemyndiges overjægermesteren til at lade jagt afholde så ofte, det behøves, dog måtte han ikke afholde jagt i så- og høsttiden. Overjægermesterembedet var en betroet stilling tildelt af kongen. Embedet var lagt i hænderne på amtmand Reventlow, Haderslev Amt. Under sig havde overjægermesteren en række jægermestre, som havde opsynet med vildtet i to til tre herreder. Jægermesteren kunne tilsige bønderne i kongens og godsejernes tjeneste til at møde bl.a. som klappere.

Forordningen indskærpede, at jægermesteren ikke måtte skåne enkelte bønder ved ikke at tilsige dem. Modsat måtte han heller ikke holde på bønderne længere end nødvendigt. Overholdt jægermesteren ikke disse regler, kostede det ham fem rigsdaler i straf. Udeblev bonden derimod selv, kostede det en halv rigsdaler. Dette beløb skulle i første

omgang betales af amtskriveren eller ridefogden, som senere skulle indkræve udlægget hos den udeblevne.

Forordningen foreskrev ligeledes, at der i hvert amt skulle vælges tolv personer til at stå for vedligeholdelsen af remedierne til ulvefælder, hegn m.m.

Den danske jagtforordnings bestemmelser vedrørende ulvejagt blev gældende for Hertugdømmerne i Holz- og Jagdverordnung für die Herzogthümer Schleswig und Holstein § 56-62 fra 1737.

Jagtforordningerne og den efterhånden mere systematiske jagt på ulven fra starten af 1700-tallet førte til, at ulvene næsten helt var forsvundet fra Nord-slesvig efter 1775.

Ulvejagten

Jagtforordningen var meget streng og slog hårdt ned på krybskytter. Eneste undtagelse var jagten på ulve. Denne jagt var fri, og fra 1732 blev der betalt en præmie for hvert dyr, der blev indbragt til amtsstuerne.

Klapjagter afholdtes i Sønderjyllands mange skove, hede- og moseegne, som var dækket med faldgrave for ulvene. I reglen placerede man flere grave ved siden af hinanden, så ulven ikke kunne gå imellem dem. Gravene blev forsynet med vippefælder og tildækket med grene, løv og mos.

Greven af Schackenborg var en af de helt store ulvejægere. Greven afholdt jævnlig jagt, således i 1756 mellem Abild og Løgumkloster, 1769 i Lindetskov, 1770 mellem Tønder og Løgumkloster med over 500 klappere, 1771 i Skast Mose. Den sidste ulvejagt, greven af Schackenborg afholdt, var den 4. november 1776 i Farrisskoven.

Jagten foregik ved, at overjægermesteren eller jægermesteren skrev til amtmanden, når ulve var blevet set i amtet. Det var amtmandens og herredsfogedens opgave at tilsige bønderne til ulvejagt. Ofte blev en eller flere landsbyer tilsagt til fods og til hest i to til tre dage.

Jægermesteren udvalgte en såkaldt »ulvehave«, som var et lille stykke af skoven omspændt af »jærgergarn«, dvs. af net og rishegn. Klapperne skulle drive ulvene mod ulvehaven, hvor overjægermesteren og jægermesteren stod parat til at skyde ulvene. Jagten foregik således gennem sognene fra skov til skov.

Trods de tilbagevendende jagter vendte ulvene hurtigt tilbage. I 1737 blev jagt-udbyttet i Lindetskov to voksne ulve og syv unger; men året efter var et nyt ulvepar tilbage i skoven.

Til sidst var de store ulvejagter blevet en belastning for landsbyerne, da resultatet af jagterne ikke stod mål med tid og antal af tvangsudskrevne bønder. De mange klapjagter har været med til at reducere ulvebestanden og dermed medvirket til ulvens forsvinden fra Danmark. Fra 1770'erne har der sandsynligvis kun været enkelte omstrefjende flokke tilbage.

Tyven og ulven straffes ens

Skydningen af ulve var de første årtier forbeholdt jagtmesteren, herreds- og skovfogden. Derimod var tilfangetagningen fri for enhver, og fra henholdsvis 1732 og 1737 udbetaltes en præmie, hvilket gjorde det attraktivt for enkelte bønder og vovehalse at udsætte sig selv for fare.

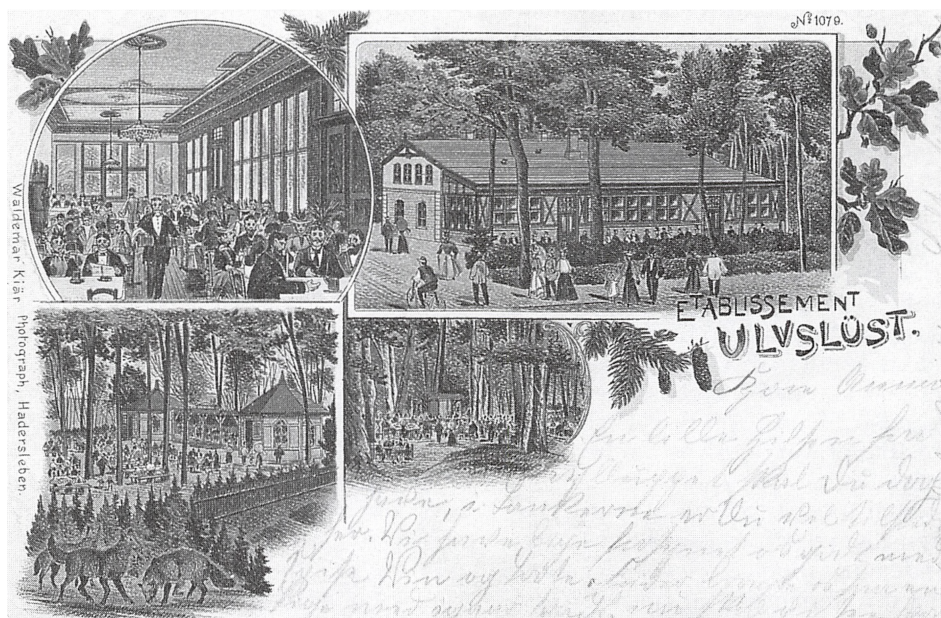
»Ulvehænger« var en bonde, der havde fanget en ulv på egen hånd. I kongeriget modtog ulvehængerens fire rigsdaler for en voksen og en rigsdaler for en unge, hvorimod der i hertugdømmerne var en præmie på henholdsvis seks og to rigsdaler. Ulven skulle afleveres hos amtmanden eller herredsfogeden, som udbetalte præmien og indførte bedriften i tingbogen. Ulvehængerens fik samtidig lov til at beholde skindet og blev fritaget for at deltage i klapjagterne.

Herredsfogeden havde dog ofte problemer med at få sin betaling for ulvene tilbage, da udgifterne skulle fordeles blandt herredets beboere, og det ikke altid var let at få denne »ulveskat« fra bønderne. Forordningerne gav mulighed for udpantning af det dobbelte beløb, hvis bonden ikke betalte.

Ulven blev skudt og fået for derefter at blive hængt op i en galge eller et træ, ligesom de tobenede tyve. Her fik den lov til at hænge, til den var rådnet op, og knoglerne faldt ned af sig selv. Som tyven blev ulven hængt op til skræk og advarsel for de endnu tilbageværende. Enkelte steder blev ulven endda klædt i gamle klæder.

Den 24. januar 1739 fik Hans Nielsen, Oksenvad, en ulv i sin grav, og et stykke tid efter afleverede drengen Niels Nielsen, Hønning ved Linnetskov, til amtsstuen i Haderslev hele seks ulveunger og fik således det uhørte beløb af tolv rigsdaler.

Det var særligt i forårmånederne at der blev afleveret unger ved amtsstuer-

Ifølge overleveringerne blev den sidste ulv ved Haderslev nedlagt i Vesterskov i 1811. Denne ulv gav senere navn til forlystelsestedet Ulvslust. I Haderslev Amt blev den sidste skudt i 1812 i Rødding Præsteskov. Den sidste ulv, der med sikkerhed vides at være skudt i Danmark, blev nedlagt i 1813 ved Estoadgård syd for Skive. På dette postkort fra omkring 1900 ses Ulvslust med tre ulve nederst i venstre hjørne. Postkort: Haderslev Byhistoriske Arkiv.

ne. Fra indberetninger om indfangede ulve i Haderslev Amt ses, at ulvene kom fra Linnetskov, Farrisskov og Pamhule.

Fra 1737 til 1780 blev der nedlagt ca. ti ulve om året i Haderslev Amt. Reduktionen af ulveflokkene ses først efter 1760, hvilket nok skal forklares ved, at flokkene fra Nørrejylland søgte sydpå.

Skoven og dyrelivet forsvinder

Samtidig med den mere intensive jagt på ulven udgjorde de store skovrydninger en lige så stor fare for bestanden. I Nordslesvig var den tidligere så sagnomspundne Farrisskov et vigtigt tilholdssted for ulveflokkene. Denne og Lindet-skov sikrede ulven beskyttelse, da befolkningen kun sjældent begav sig ind i

skoven, som i folketroen rummede en underskov af overnaturlige væsener.

Farrisskov, hvis oprindelse fortæber sig i det uvisse, blev fra midten af 1600-tallet mindre år efter år. Ikke på grund af et behov for ekstra landbrugsarealer, tværtimod var rovdriften fra landbefolkningens side og trækulsminderne den store syndere. Efterhånden, som skovene i Jylland og Slesvig forsvandt, fik ulvene sværere ved at skjule sig. Skovrydningerne førte til, at ulvenes naturlige fødekæde blev brudt. Landboreformerne førte til endnu større skovfældninger, som regeringen delvis fik stoppet i 1805 med en forordning om fredskove. I 1830'erne solgte gårdejerne ved Farrisskov deres skovarealer til husmænd og daglejere,

hvilket ligeledes førte til nye skovrydninger.

Sagn og overtro om ulvene

Ulvenes antal steg kraftigt i midten af 1600-tallet og blev p.g.a. krigene en plage for bønderne. Sulten var ligeså stor blandt ulvene som hos bønderne, derfor angreb de bondens husdyr. Der findes derimod kun få beretninger om ulveoverfald på mennesker.

Blandt Slevigs bønder holdt den opfattelse sig længe, at ulvene var de polske soldaters følgesvende i 1658-1959. Polakkerne skal ifølge sagnet have benyttet ulvene i kampen mod de svenske tropper i Hertugdømmerne. Sandheden er nok, at ulvene grundet misvækst og sult søgte nord på.

I sognepræst Peter Rhodes Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse fra 1775 berettes om ulveplagen:

»Man burde, mere end man gør, forfølge og ødelægge de mangfoldige ræve og ulve. I året 1763 var skovegnene her i amtet et eget optog med ulvene, enten snevejret eller egen galskab drev dem, skal jeg ikke sige, det var farligt at ride ene og ubevæbnet, de søgte uden frygt hestene. Tænk man dræbte dem inde i Kolding by, inde i våbenhusene ved landbykirkerne, og de gik frem ligesom blinde og gale.«

Meget tyder på, at der blandt ulvene var hundegalskab. Således berettes der om, at husdyr, som var blevet bidt, blev som besatte og måtte aflives, for at smitten ikke skulle brede sig.

Et af de mere kendte sagn er historien om spillemanden fra Arrild. Han var en aften på vej hjem fra legestue i Rost. Spillemanden fór imidlertid vild og var kommet hen til en af ulvegravene i Ultoft, hvor han faldt i. Han fandt hurtigt ud af, at han ikke var alene i graven, men at der tillige var en gammel gnaven ulv. Gode råd var dyre, og spillemanden

vidste ikke andet end at spille for ulven. Næste morgen hørte folkene i Ultoft musik fra ulvegraven, og da de kom til, sad spillemanden fra Arrild og spillede for ulven. Han holdt den på afstand, men var Ultoftbønderne ikke kommet, havde spillemanden været død, for der var kun én streng tilbage på violinen.

Dette sagn findes i flere varianter over hele Jylland og i hertugdømmerne.

Tabel over indfangede ulve i Haderslev og Flensborg amter

	Haderslev	Flensborg
1737-40	40	13
1741-45	68	1
1746-50	66	6
1751-55	87	16
1756-60	94	13
1761-65	37	26
1766-70	34	1
1771-75	1	6
1776-80	16	0
1781-85	0	0
1737-1785	443	82

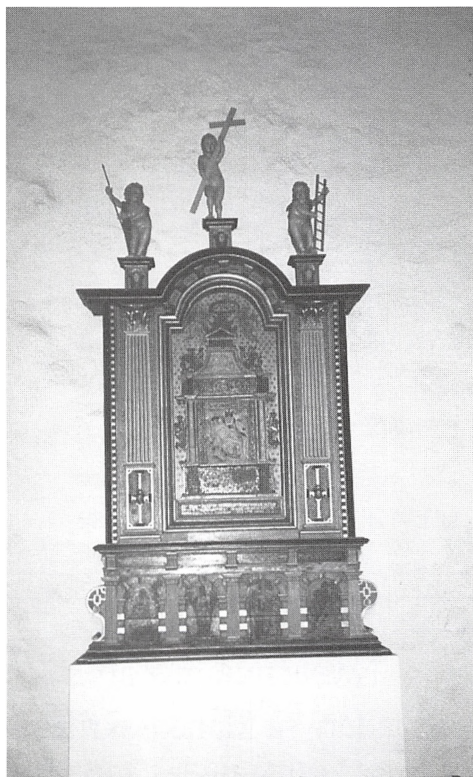
Næste nummer af
Sønderjysk Månedsskrift
udkommer i
begyndelsen af
november.

Kongeligt alter i landsbykirke

Af ANNE-BIRGIT YDE WILLUMSEN

Er det den danske Dronning Dorotheas rejsealter - lavet af den nederlandske mester Cornelis Floris - som står i Munkbrarup Kirke i Angel i Sydslesvig?

I Munkbrarup Kirke i Flensborg Amt står et alter, udført af den nederlandske kunstner Cornelis Floris. Sandt at sige er

Sådan formummer man et rejsealter, så det kan bruges som hovedalter i en kirke. Midterpartiet er fremstillet af den nederlandske billedhugger Cornelis Floris. Det »overdøves« fuldstændigt af pilastre, predella og den buede frise, hvorpå engle på sokler står med passionsredskaber.

det noget svært at finde frem til det oprindelige Cornelis Floris-alter, for det er næsten forsvundet i en renæssanceæske med pilastre, predella og rundbue. Men som det står nu, efter en restaurering, er alteret det ældste protestantiske alter i Slesvig-Holsten.

Alteret har, efter at kirken blev genopført efter en brand, der lagde den øde i 1565, været hovedalteret, men er i dette århundrede afløst af et triumfkors.

Det lille pragtværk, som Floris-alteret er, blev derfor henvist til nordvæggen, hvor det står på en sokkel.

Men hvordan er det gået til, at en perle som dette alter er endt i en landsbykirke, og hvor kom det fra ?

Kongelig hofleverandør

Mesteren bag alteret, Cornelis Floris, var, hvad man i dag ville kalde kongelig hofleverandør. Han var født i 1516 i Antwerpen og døde i 1575, hvorefter hans søn - også en Cornelis - fortsatte det efterhånden betydelige værksted. Den første Cornelis studerede i Italien i årene 1540-1544 og kom så hjem til Antwerpen, hvor hans navn og navnlig hans arbejder hurtigt blev kendt for deres overbevisende kvalitet.

Et af de første - hvis ikke det første store arbejde, han fremstillede for det danske kongehus, var Frederik I's kenotaf, som står i Slesvig Domkirke. Det er lavet i årene 1551-55, altså godt 20 år efter kongens død. Men det skulle snart blive fulgt af noget endnu mere pompøst. Efter Christian III's død i 1559 fremstillede Cornelis Floris en helt overdådig sarkofag til majestæten. Den står i Roskilde Domkirke.

Til Dronning Dorotheas Kirke, som hun lod indrette i årene 1568-70, på Sønderborg Slot, har han lavet den fornemste døbefont i rødflammet marmor med evangelisterne i alabast. Fonten blev bestilt allerede i 1557 af Christian III.

Det var derfor ikke underligt, at landets fornemste også fik øjnene op for Floris og bestilte arbejder hos ham. I 1566-68 lavede han et fritstående gravmæle over søhelten og rigsråden Herluf Trolle og hans hustru Birgitte Gøye. Herluf Trolle døde i 1565, og hans hustru bestilte gravmælet, hvor hun også er afbildet i enkedragt. Kenotafet står i Herlufsholm Kirke, hvor der også er en alabaster-altertavle i stil med den i Munkbrarup Kirke. Endelig er der lignende små altre i Sct. Olai Kirke i Helsingør, også lavet på Cornelis Floris' værksted på foranledning af Herluf Trolle og Birgitte Gøye omkring 1560.

Hertug Hans

Efter at Dronning Dorothea var død i 1571, arvede hendes søn, Hertug Hans den Yngre, Sønderborg Slot og senere desuden betydelige besiddelser i Slesvig, herunder ruinen Ryd Kloster og Munkbrarup Kirke. Selvom dronningen døde i 1571, tog det en årrække, inden arvesagen var afsluttet. Først i 1582 kunne hertugen endelig tage sine besiddelser ud over Sønderborg Slot, hvor han boede, i brug. Han satte lynhurtigt to byggerier i gang. Dels genopførte han Munkbrarup Kirke efter lynnedslaget i 1565, dels nedrev han klosterruinen Ryd Kloster og opførte i stedet Glücksborg Slot, hvor klosteret havde ligget.

Fra Ryd Kloster?

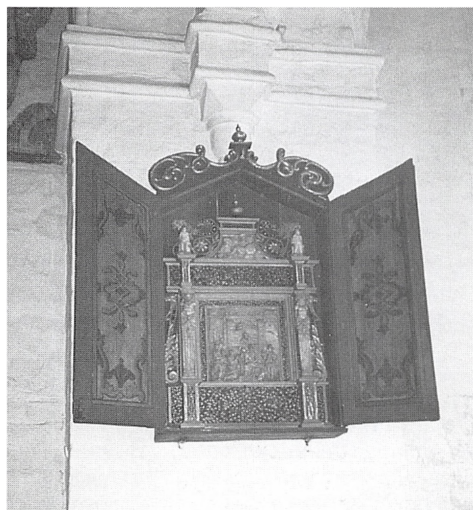
Det må være de to samtidige byggerier, som har fået senere historikere til at hævde, at det lille rejsealter af Cornelis Floris sikkert er kommet fra Ryd Kloster til Munkbrarup.

Dronning Dorotheas rejsealter og Birgitte Gøyes altre er næsten identiske, men alabastermotivene er forskellige. Her på Birgitte Gøyes rejsealter er temæet for relieffet de vise mænds tilbedelse. Foto: Anne-Birgit Yde Willumsen.

I *Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein* nævnes det, at alteret ifølge Martensen-Henningsen har stået på Ryd Kloster, at det sandsynligvis er en gave fra Hertug Hans til kirken, og at det nok er fremstillet i 1575. Flere senere historikere henviser også til Martensen-Henningsen, som blot sagde, at det kunne have stået i refektoriet på klosteret. Det er så blevet til, at »det har sikkert stået der« og derefter til, at »det har stået der«. Men Johannes Stüdtje tager mere forbehold i *Die Kirche in Munkbrarup*, hvori han skriver: »Ifølge mundtlig overlevering skal alabaster-alteret være kommet fra spisesalen på Ryd kloster og være skænket til indvielsen af kirken i 1582 af Hertug Hans«.

Det med klosteret kan man sætte et stort spørgsmålstegn ved, for det var i store økonomiske vanskeligheder i de sidste mange år, det eksisterede som cistercienserkloster. Det synes helt usandsynligt, at man skulle bruge penge på at få fremstillet et alter fra så fornemt et

Ægteparret Gøye-Trolle skænkede Sct. Olai-kirke i Helsingør to rejsealter. Man kan herfra slutte, at de måske har haft et hver. Altrene, som er i skrin med låger, hænger i dag på hver sin side af hovedaltret i Helsingør domkirke. Foto: Anne-Birgit Yde Willumsen.

værksted som Floris', når munkene næsten var bragt til tiggerstaven.

Vilhelm Lorenzen skriver i *De Danske Cistercienserklostres Bygningshistorie*: »...i begyndelsen af det 16. århundrede var det rent galt fat. Ved forskellige begivenheder var klosterets indtægter stærkt formindskede. En brand havde til dels ødelagt bygningerne, og for ikke at dø af mangel havde flere af brødrene forladt klosteret og var nu tvungne til at søge deres livsophold andetsteds. Alt dette berettede munken Jørgen Andersen til Paven i 1514«.

Klosteret efter reformationen

Reformationen kom, og ifølge *Slotte og Herregårde* blev klosteret sækulariseret i 1538. Den sidste abbed afskaffede den »ugudelige tjeneste og ophævede billeddyrkelsen og misbruget af messerne«. Ved hertugdømmernes deling i 1544 til-

faldt klosteret Christian III og tilhørte kronen indtil 1582, da Hertug Hans fik det som en del af sin fædrene arv. Han spildte ikke tiden, for inden årets udgang havde han underskrevet kontrakt med bygmester Nicolai Karies, som forpligtede sig til at nedbryde klosteret og opføre Glücksborg formedelst 6.000 lybske mark.

Det hele var fuldført i 1587. Det synes altså klart, at klosteret ikke har været den oprindelige ejer af det fornemme alabasteralter, men at det må være skænket til Munkbrarup Kirke af Hertug Hans, i hvis besiddelse det var.

For yderligere at understrege, hvor umuligt det ville have været for klosteret at erhverve et sådant alter fra Cornelis Floris, er det værd at tænke på, at Floris blev født i 1516 og altså kun var 20 år ved reformationen. På det tidspunkt har han næppe haft et navn, der er nået ud over landegrænsen. Hertil kommer, at cistercienserne sikkert har haft alvorligere ting at tænke på end anskaffelsen af et nyt alter. Endelig nævnes årstallene 1560 og 1575. I begge tilfælde i en tid, hvor klosteret sandsynligvis lå i ruiner. Så man kan vist roligt slå fast, at alteret var i Hertug Hans' besiddelse, hvorpå han gav det til kirken, som også tilhørte ham.

Dorotheas alter

Hvordan var det så kommet i Hertugens besiddelse? Jeg har hæftet mig ved, at det omtales dels som husalter, dels som rejsealter. Det vil altså sige et lille transportabelt alter, som man kunne have med sig ved flytning fra et slot til et andet. Jeg tror, at det oprindeligt har tilhørt Dronning Dorothea, og at hun har bragt det med sig til Sønderborg. Eller at det er fremstillet til Sønderborg til midlertidigt brug, mens den gamle middelalderborg blev bygget om til fyrstebolig. Vi skal

tænke på, at det er Dronning Dorotheas fortjeneste, at kirkerummet på Sønderborg Slot blev til. Reformationen blev gennemført i hendes mand Christian III's første regeringsår, og hendes kirke er den første lutheranske fyrstekirke i Norden. Her er der ikke sparet på noget som helst. Cornelis Floris har lavet fonten, hans bror Frans Floris den trefløjede altertavle. Egetræspulpituret har udvalgte skriftsteder fra Luthers lære, der er stjernehvælv med Medusahoveder osv.

En så religiøs kvinde som hun har ikke været uden et bederum eller en kirkesal, indtil hendes egen kirke blev færdig i 1570. Derfor må det have været hendes og er formentlig blevet stillet på loftet, da Sønderborg Slots kirke var indviet, eller efter hendes død i 1571.

Linjen til Olai kirke

Der peges flere gange på, at lignende husaltre eller rejsealtre befinder sig i Olai Kirke i Helsingør. Det er fuldstændig rigtigt. De er så lig det lille alter i Munkbrarup, at de kan være lavet i forlængelse af hinanden. Temaet i relieffet på alteret i Munkbrarup er Treenigheden, mens det på de to altre i Olai Kirke er henholdsvis De vise mænds tilbedelse og Korsfæstelsen. De er ifølge *Danmarks Kirker* skænket af Herluf Trolle og Birgitte Gøye omkring 1560.

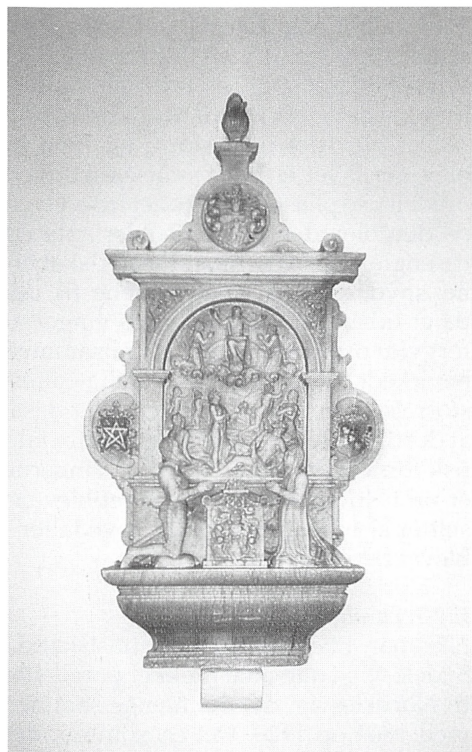
Det kan sagtens tænkes, at Dronning Dorothea har erhvervet sit rejsealter først, og at Birgitte Gøye har set det hos dronningen.

Birgitte Gøye var datter af rigsråd Mogens Gøye, som efter Frederik I's død i 1533 ville have hans søn, Christian (III), valgt som konge. Det lykkedes først i 1534, og Mogens Gøye blev statholder i Jylland. Han var altså ret nær på det danske kongepar, og det var da også Christian III, som greb ind og fik Birgitte Gøyes påtvungne trolovelse med Jesper Daa annulleret. Derefter kom Birgitte

Gøye fra 1537 i »Dronning Dorotheas Jomfrukammer«, indtil hun i 1544 blev gift med sin Herluf Trolle. De to kvinder er sikkert blevet ved med at se hinanden. De var fuldstændig jævnaldrende, og begge kvinder var stærkt religiøse.

To kirker indrettes

Efter at der endelig kom en ordning på arvespørgsmålet i 1582, tog Hertug Hans fat på at bygge. Nu skulle det kunne ses, hvem der var hertug, og de første min-

Det seneste alter i rejsealterstørrelse fra Cornelis Floris er dette fra 1568, som nu hænger i sakristiet i Herlufsholm kirke. Alteret måler 70x130 cm og er dermed meget lille som hovedalter. Ikke desto mindre var det indtil ca. 1830 hovedalteret i kirken. På alteret ses Herluf Trolle og Birgitte Gøye knælende på hver sin side af en bedepult under det egentlige motiv: Kristi Himmelfart. Foto: Anne-Birgit Yde Willumsen.

desmærker på byggefronten blev genopførelsen af Munkbrarup Kirke og opførelsen af Glücksborg Slot, hvori der også blev indrettet en kirke. Altså to kirker med få kilometers afstand, en for sognets beboere og en for slottets beboere.

Det er nok i forbindelse med »møbleringen« af kirkerne, at Hertug Hans har været på loftet på Sønderborg Slot for at se, om der var noget brugbart. Det var der så i form af Cornelis Floris' rejsealter. Man må formode, at det i første omgang var tiltænkt den nye slotskirke, men at det viste sig at være alt for lille. Det synede ikke af spor i slotskirken, og derfor blev det »forvist« til Munkbrarup.

Det blev det ikke større af, men så blev der lavet en renæssanseæske med predella, to pilastre og en buet frise. Oven på den blev der på små sokler anbragt tre engle, som bærer passionsredskaberne: spyd, kors og stige. Endelig fik det på et tidspunkt også en slags vinger af forgyldt ornamentik, hvilket altsammen bevirkede, at det fik »almindelig« alterstørrelse. Desværre bevirkede det også, at det oprindelige lille alabasteralter faktisk forsvandt i omgivelserne. Vingerne er nu heldigvis - efter at alteret blev erstattet af triumfkorset som hovedalter - blevet fjernet.

Ingen paralleller

Når man i beskrivelser af kunstskatte i Sydslesvig i dag ikke trækker paralleller til Nordslesvig, må det hænge sammen med 1864 og 1920. Det er, som om der efter 1920 på nogle punkter er gået et jerntæppe ned gennem Flensborg Fjord. Når Hertug Hans nævnes, er det som hertugen på Glücksborg og sandelig ikke som hertugen på Sønderborg. Sandt at sige var Glücksborg vel nærmest at betegne som familiens sommerslot, mens Sønderborg Slot var residensen, hvor den omfattende familie boede.

Men der har været kort til Glücksborg. Ja, faktisk kortere end i dag. For den gang kørte man med hestevogn ud på Broagerland ad Hertugvejen og sejlede fra Brunsnæs til Holnæs. Derfra var der kun ganske få kilometer til Glücksborg. Det hele hang sammen i en større enhed, og man kunne næsten med det blotte øje se fra sted til sted. Det kunne man også fra de to kirker, som hertugen byggede senere. Den ene på Kegnæs, den anden på den anden side af fjorden i Nykirke. Søsterkirker, men i dag i hver sit land. Sådan må man også se Angel og Als-Sundeved: tvillingelandsdele, men i dag i hvert sit land.

Konklusion

Ud fra ovennævnte mener jeg, at der er størst sandsynlighed for, at Munkbrarups Cornelis Floris-alter oprindeligt har tilhørt Dronning Dorothea og ikke cistercienserbrødrene på Ryd Kloster. Alteret var fremstillet længe efter, at cistercienserklosteret forfaldt. Floris var kongelig hofleverandør med store »leverancer« til Kong Christian III og Dronning Dorothea. Altret er skænket til Munkbrarup Kirke af Hertug Hans, deres søn. Hvem skulle være nærmere end han til at kigge i sin moders gemmer, da han arvede Sønderborg Slot fra hende?

Litteratur

Danmarks Kirker, Frederiksborg Amt, Sorø Amt, Sønderjyllands Amt, Kbh. 1970.
Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, Landkreis Flensburg, 1952.
Die Kirche in Munkbrarup af Johannes Stütje i: Der Jahrbuch des Angler Heimatvereins 1970.
De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie af Vilhelm Lorenzen, Kbh. 1941.
Slotte og Herregårde, bind 20, Kbh. 1968.
Raunkjærs Konversationsleksikon, Kbh. 1953.
Nordelbingen, Beiträge zur Kunst und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 1996.
Dansk Biografisk Leksikon, J. H. Kbh. 1938.

Soldatergraven i Bøffelkobbel

Af HILMER JUHL CHRISTENSEN

Soldatergraven i haven ved det lille aftægts-hus i Bøffelkobbel har været beskrevet adskillige gange, men perioden siden 1920 kun periferisk. Her fortæller amanuensis Hilmer Juhl Christensen, Tønder, om soldatergraven i tiden efter 1920.

Christine Christensen og Bøffelkobbel

Efter at have læst Ole Andersens interessante bog »Bøffelkobbel - historien om en soldatergrav«, ledte jeg i de efterlændskaber, som jeg havde fået efter min farfars søster, Christine Christensen, Bøffelkobbel.

Gennem sin barndom lærte Christine Christensen den symbolske og følelsesmæssige betydning, soldatergraven i forældrenes ejendom havde for den sønderjyske og danske befolkning. Herved opbyggedes en sådan pietetsfølelse over for huset og graven, at det senere blev et kald og et væsentligt indhold i hele hendes voksne tilværelse at passe graven og værne om huset indtil hendes død i 1976 i en alder af godt 80 år.

Katrine og Jørgen Johansen Fink

Jørgen Johansen Fink var søn af kådner Jep Johansen fra Varnæs og giftede sig som 37-årig med enken Katrine. Ægteparret blev kendt i hele Danmark for »Graven ved Bøffelkobbel«. Den 22. februar 1864 faldt to danske soldater tæt ved deres hus. Efter et par dage begravede de dem i deres have og satte et mindesmærke over dem.

Selve forløbet er bl. a. beskrevet af kaptajn Hector Boeck i »Danske Mindesmærker og Krigergrave i Sønderjylland«. Jørgen Fink og hans hustru samt seksårige datter havde lukket sig inde i

deres lille hus, der lå ved korsvejen og skoven, idet de havde set, at der var mange prøjsiske soldater inde i skoven. »Pludselig så de en dragonordonnans [Jens Christensen] komme springende i fuld karriere frem ad vejen fra Hvilhøj. Der blev vinket til dragonen, at fjenden var i skoven, hvorfor han hurtigt kastede sin hest om, men sank i det samme af sadlen, ramt af dræbende skud«.

Ægteparret Fink så dragonen komme springende med karabinen i hånden og kaste hesten om. De hørte et skud og så hesten styrte. Fink ventede en tid, indtil fjenden var gået tilbage til skoven, og vovede sig så ud. De løftede dragonen op og bar ham ind i en seng, hvor han døde af sine skudsår. Lidt efter fandt de en infanterist liggende død. Under hvilke omstændigheder, han var blevet ramt, vidste de ikke. Det var menig Hans Hansen. Også ham bar de ind i huset. To dage senere begravede de soldaterne i deres lille blomsterhave ved Flensborgvejen. De og Soldatergraven blev et nationalt symbol i Sønderjylland og resten af Danmark, så i 1886 blev gravstedet fredet. Indtil Genforeningen i 1920 blev graven til stadighed smykket med dannebrogfarvede bånd, kranse og blomster.

Jørgen Fink døde den 8. august 1905. Hustruen døde 2. januar samme år. Datteren Marie, der fødtes 8. april 1858, døde 17. maj 1944.

Fink og hans hustru passede graven indtil deres død i 1905, skrev Hector Boeck. Imidlertid købte min oldefar, Herman Wilhelm Christensen, ejendommen i 1888, mens ægteparret Fink tog ophold i aftægtsboligen ved siden af hovedejen-

Gravstedet med gravstenen over dragonordonans Jens Christensen og infanterist Hans Hansen. Foto: Bergmann. Museet på Sønderborg Slot.

dommen. Indtil Finks død i 1905 var der flere, der værnede om gravstedet. Hector Boeck skrev således: »Derefter er den [graven] i lang tid blevet passet af deres endnu levende 81-årige datter, den unge pige som Holger Drachmann i 1877 så levende beskrev således: »Jeg stod ved siden af den unge pige i sin tarvelige, klædelige dragt, men med dette noget i øjet, som ingen dansk bondepige fra øerne kunne fremvise. Jeg stod foran den grav, som fædrelandskærligheden havde indviet, pieteten smykket«. Det var denne pige, som inspirerede Drachmann til digtet om de sønderjyske piger. Ingen tvivl om det. Men Christine Christensen har - formentlig lidt jaloux - i sine personlige papirer - som forfatteren har læst - streget det anførte over, hvorefter Marie Fink skulle have passet graven helt

op til 1940. Den opgave stod Christine Christensen nemlig for, især efter hendes indflytning i aftægtsboligen omkring 1924, selv om Marie Fink utvivlsomt har udvist samme interesse. Familien Fink og familien Christensen ligger da også side om side på kirkegården i Nybøl. Den danske stat har fredet deres gravsteder.

Den nye ejerfamilie

Herman W. Christensen, som købte hovedejendommen af ægteparret Fink, var fra Kær og fødtes den 26. september 1864, samme år som hans far, min tipoldefar, Jens Christensen havde deltaget i krigen. Faren flyttede med ind på ejendommen i Bøffelkobbøl. Herman Christensen blev gift med Helene, der var født Hansen i Hjortholm på Kegnæs den 6. januar 1865. Hun døde den 1. november 1913, mens Herman Christensen døde den 6. november 1923. Helene og Herman Christensen fik i alt otte børn: Jens Peter, Margrethe Cathrine, Chresten, Hermann, Christine, Hans, Helene og Peter Christensen.

Herman Christensen overtog først landbrugsejendommen og sidenhen aftægts huset, kaldet Bøffelkobbølhuset.

Det betragtes i dag som et af landets absolut mindste museer med en krigergrav midt ude i haven. Det lille aftægts-hus og dets jordtilliggende benævnedes oprindeligt som »et kongeligt (Aabenraa) kådnersted«.

Ejendommen fremstår i dag som et smukt 4-fags hus, der gennem årene ikke har fået ændret væsentligt på sit udseende bortset fra en tiltrængt restaurering. En tidligere lidt påtrængende havestue mod syd er reduceret til en mindre havestue mod vest.

At Christine Christensen beboede Jørgens Finks hus, som det også kaldtes, skyldtes, at det egentlig tilhørte hendes far, Herman W. Christensen, der også

havde nabogården, et stråttækket beboelseshus med særskilt beliggende ladebygning, som brændte i 1923. Andre slægtninge overtog siden landbruget, mens Christine Christensen, der var ugift, flyttede ind i det lille smukke 4-fags hus, hvorfra hun økonomisk og indholdsmæssigt fik sit udkommende. Fra ejendommens bagbygning og på den anden side af landevejen til Nybøl drev hun hønseri.

Christine Christensen

Christine Christensen, der påtog sig opgaven at værne om gravstedet, blev født den 12. oktober 1895. Som 18-årig ung pige overtog hun graven og passede den, til hun kom på plejehjem i midten af 1970'erne, hvorefter hun stadig som ejer af huset sørgede for gravens pasning ind-

til sin død. Gennem næsten 70 år værnedes hun om gravstedet i en grad, der har gjort hende til genstand for samme opmærksomhed som ægteparret Fink. Det var da også helt fortjent, at hun i 1964, i 100-året for gravstedets etablering, kunne modtage den kongelige fortjenstmedalje i sølv af Kong Frederik IX, som på vej fra Gråsten Slot til højtideligholdelse af 100-året på Dybbøl gjorde holdt uden for det lille hus i Bøffelkobbøl.

De første år af sin skolegang kom Christine Christensen i tyskdomineret skole, som børn gjorde i årene under fremmed herredømme. I et TV-interview i 1964 fortalte hun om sin skolegang. Bl. a. om den urimelighed hun blev udsat for, da en lærer ruskede hende i forbindelse med følgende episode. Læreren spurgte i en undervisningstime, om der var nogen i

Herman W. Christensen og datteren Christine Christensen fotograferet ca. 1920. Foto: Hilmar Juhl Christensen.

Udsigt til graven fra vejen ca. 1919 før den gamle landbrugsejendom brændte og før Bøffelkobbellhuset blev opført. Foto: Hilmar Juhl Christensen.

klassen, der kunne give et eksempel på en meget stor rovfugl. Christine rakte hånden i vejret og svarede: »Der Adler«. »Christine kom herop«, råbte den vrede lærer. »Hvorfor sagde du 'Der Adler'.« Grædende svarede hun, at det da var, fordi den havde sådan nogle store kløer og et langt, krumt næb. Herefter forstod læreren, at der ikke var tale om nogen national provokation over for det Tyskland, læreren repræsenterede.

I samme interview spurgte TV-journalisten: »Hvad sagde kongen til Dem, da De fik fortjenstmedaljen?«. »Slid den dem helse«, svarede en synligt stolt Christine Christensen. I mange år derefter fortalte hun stolt, men alligevel med beskedenhed om kongens relativt korte besøg hos hende.

Christine Christensen huskede tydeligt Jørgen Fink fra sin barndom. Vi var så glade for ham. Han forstod at tage os med ind i sin verden og sine oplevelser. Om sommeren tog han mig eller én af mine søskende i hånden. Så gik vi i skoven og plukkede blomster, flettede kranser og hængte dem på graven, fortalte hun. Jeg kan også huske, at hanovre i skoven fik os til at synge: Jyden, han er stærk og sej. Fink fortalte, hvordan tyskerne om natten var kommet og havde skåret de rød/hvide bånd af, som Fink og hans hustru havde smykket korset på graven med. Derefter havde Fink og hans hustru sået røde og hvide valmuer på graven. Det kunne tyskerne ikke rigtig gøre noget ved.

Jørgen Fink var i sine forventninger

til fremtiden fortrøstningsfuld over for familien Christensens børn: Tyskerne har røvet os, sagde han, men vi kommer tilbage til Danmark.

Christine Christensen huskede også, at Jørgen Fink fortalte om Holger Drachmanns besøg i Bøffelkobbøl i april 1877, hvorefter han skrev sangen: De vog dem, vi grov dem en grav i vor have, lagde dem ved siden af den alfar vej. Drachmann selv berettede om besøget i bogen »Derovre fra grænsen« og sluttede af med at skrive, at inden han forlod huset trykkede han Fink en skærv i hånden. Det blev Jørgen Finks datter så gal over - og ikke så rørt over, som andre har udlagt det - at hun aldrig tilgav Drachmann, fortalte Christine Christensen.

Gæstebøger har foreligget i huset helt tilbage til 1864, og selv op i vore dage skriver gæster sig ugentligt ind i bøgerne. De første af bøgerne ligger nu på museet på Sønderborg Slot.

Ved Genforeningen stod Kong Christian X i den lille forstue. Han var bevæget, huskede Christine Christensen. Dronning Alexandrine, kronprins Frederik og prins Knud var med. Deres navne står prentet i de gamle bøger på museet.

Ved Genforeningen havde Christine Christensen en sælsom oplevelse. Tilfældigt blev et postkort med billede af gravstenen i Bøffelkobbøl sendt til en gammel kone på alderdomshjemmet i Rudkøbing. Denne gamle kone var infanterist Hans Hansens datter. I 56 år havde hun ikke vidst, at der eksisterede et gravsted for hendes fader. Den gamle dame var meget svag, men hun nåede at besøge Bøffelkobbøl inden sin død.

Christine Christensen følte aldrig, at gravmindet i årene efter Genforeningen var ved at glide i baggrunden. Christian X gjorde altid holdt, når han kom forbi. Det var derfor med spænding, hun ventede på, om Kong Frederik IX ville besø-

ge stedet i 1964, på 100-årsdagen. Det gjorde kongen!

Christine Christensen døde i 1976. Det er helt i hendes ånd, at ejendommen i dag ejes af Forsvarsbrødrene. Arvingerne havde i 1976 forsøgt at få en aftale herom i stand. Det lykkedes ikke i første omgang for Forsvarsbrødrene at skaffe de nødvendige midler, selv om arvingerne strakte sig langt, men i 1980 faldt overtagelsen på plads.

Kong Frederik IX overrækker Christine Christensen den kgl. fortjenstmedalje i sølv den 18. april 1964 foran huset i Bøffelkobbøl.

De lokalhistoriske årbøger 1996

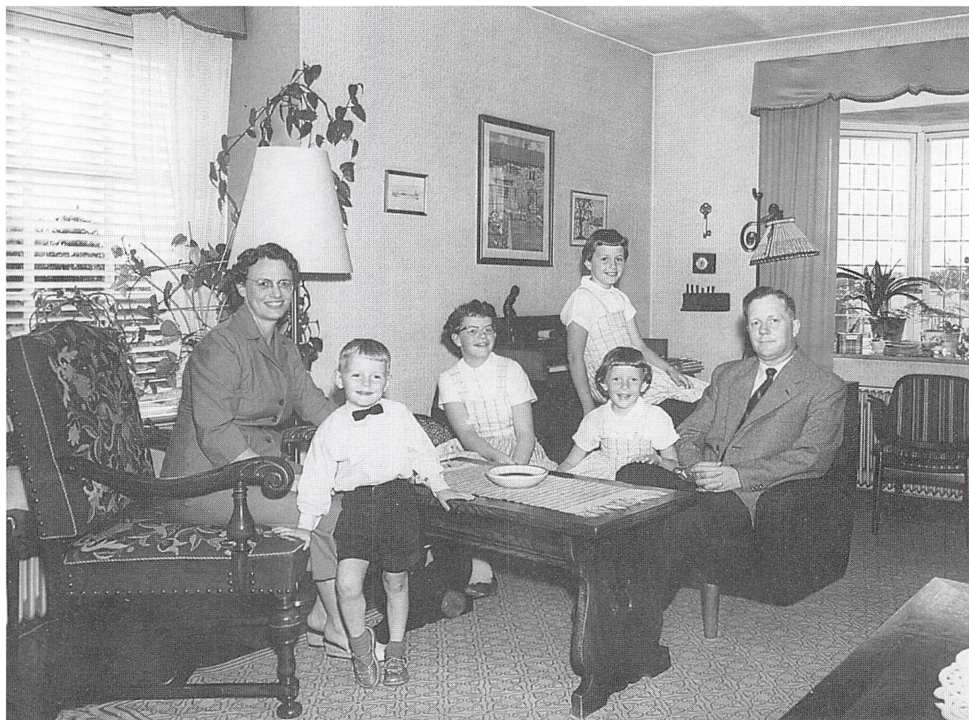
Af KIM FURDAL

Hvad driver det store lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland? Lokalhistorisk konsulent Kim Furdal stiller spørgsmålet og forsøger selv at give et svar i præsentationen af de lokalhistoriske årbøger 1996.

1. Den lokalhistoriske magnet

Vil man have en forklaring på de lokalhistoriske foreninger og arkivers ubestridelige succes i Sønderjylland, er de 22 lokalhistoriske årbøger, som kom på

gaden i 1996, et godt udgangspunkt. Årbogen bliver for stadig flere foreninger årets højdepunkt og udstillingsvindue, der uddeles gratis til medlemmerne. Væksten synes næsten ubegrænset og ikke uden grund. De amtshistoriske årbøger har gennem de sidste hundrede år med succes været det årlige samlingspunkt for medlemmerne. Her får man ikke alene serveret en regionalhistorisk indsigt, men også et kontant udtryk for

Erindringer er altid godt stof og bruges flittigt i de lokalhistoriske årbøger, hvor man kommer tæt ind på historien. Årbogen fra Felsted sogn bringer Anne-Marie Vads erindringer »Barndom i Felsted i 1950'erne«. På billedet ses lægefamilien Jacobsen i Felsted. Foto: Ellen Jacobsen.

medlemskabet på reolerne i de mange hjem. Den »gratis« årbog er altså en god magnet, når der skal slås på tromme for foreningen. Men som en magnet har en god årbog også sine poler, der tiltrækker og afstøder. Ud fra medlemstallene og oplagstallene har foreningerne heldigvis en særdeles veludviklet fornemmelse af de to poler.

Vil man forstå de to poler, så er Jeppe Aakjærs digt »Ole sad på en knold og sang« med Jesper Toffts melodi fra 1911 en god vejledning. Egentlig er det ikke

særlig indlysende, at fortællingen om hyrden Ole, der tager over havet, er blevet en klassisk børnesang. Hjemstavnsdigtet, der blev til i 1899 under de store vandringer fra land til by og de oversøiske udvandringer, er ikke umiddelbart tilgængeligt for børn. Små hundrede år efter tilblivelsen fortjener digtet dog at blive trukket frem fra børneværelset. Man skal nemmelig ikke have sunget sangen ret mange gange, før man genkender de underliggende følelsemæssige strenge.

Oversigt over emner i de lokalhistoriske årbøger i 1996 fordelt på antal af artikler og sider*.				
emne	artikler	antal andel i %	sider	antal andel i %
1. erindringer	35	17,1	263	19,7
2. biografier	17	8,3	151	11,4
3. erhvervsliv	21	10,2	143	10,7
4. foreningshistorie	11	5,4	119	8,9
5. kilder (incl. avisartikler)	15	7,3	91	6,8
6. kirkehistorie	9	4,4	90	6,8
7. bygningshistorie	6	2,9	56	4,2
8. skolehistorie	5	2,4	44	3,3
9. landbrugshistorie	4	2,0	42	3,2
10. årsberetninger	24	11,7	40	3,0
11. 1914-1918	3	1,5	40	3,0
12. gårdhistorie	5	2,4	39	2,9
13. oldtid	3	1,4	20	1,5
14. sundhedshistorie	1	0,5	17	1,3
15. søfartshistorie	1	0,5	9	0,7
16. Afstemningen og Genforeningen	1	0,5	6	0,5
17. besættelse	1	0,5	5	0,4
18. fester, skikke, traditioner	1	0,5	5	0,4
19. sognehistorie	1	0,5	2	0,2
20. andet	41	20,0	148	11,1
ialt	205	100,0	1330	100,0
*) enkeltstående billeder, indholdsfortegnelser, vignetter ect. er ikke medtaget i optællingen.				

Et år efter Genforeningen er genforeningsstenene og ikke mindst mindesmærker og mindetafler for de faldne i Første Verdenskrig blevet et populært emne i mange af de lokalhistoriske årbøger. Således også i Broagerland IX, hvor A. Juul Petersen skriver om genforeningsstenene i Broager kommune. På billedet ses genforeningsstenen i Egersund ved rejsningen på 10-årsdagen for Genforeningen i 1930. Foto: Broager Lokalhistoriske Arkiv.

2. Heden stænget', og mindet spandt moders øjne dog stærkest bandt.

Som tidligere spiller den meget nærværende lokalhistorie også i år en markant rolle i årbøgerne. Erindringsstof og biografier udgjorde i 1996 25,4% af artiklerne og 31,1% af siderne. Det er en tilbagegang i forhold til årbøgerne i 1995, hvor stoffet udgjorde henholdsvis 35,8% og 40,1%. Til gengæld må man konstatere, at foreningerne nok ramte loftet, hvis årbøgerne ikke skulle udvikle sig til rene erindringsamlinger og personalhistorie.

Fælles for erindringerne og de personalhistoriske artikler er den begrænsede tidsmæssige horisont. Hovedparten ligger inden for det, som man kunne kalde »mands minde«, dvs. tiden efter 1900. Det gælder f.eks. fru Inge Gundesens

erindringer »Min barndom i Pluskær« i Historisk Forening for Vis Herred. Barndommen er læretid, hvor den forunderlige voksenverden skal læres. Siden skal lives leves med barndommen og ungdommens erfaringer. Alle erfaringsantener er ude i de »frie« ungdomsår, og bl.a. derfor fylder barndommen og ungdommen godt i de fleste erindringer. I Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund sogne finder man således Andreas Grams erindringer fra drengetiden på Strandelhjørnskovvej, ligesom ungdomsårene udgør en stor del af Hans Thomsens erindringer »Mit liv fra bondekarl til graver« i Historisk Årbog for Felsted sogn 1995. I årbogen fra Felsted er det også barndommen, som er i centrum i Anne-Marie Vads erindringer

»Barndom i Felsted i 1950'erne«, mens aabenraere nok vil læse lokalhistorikeren Svend Aage Faaborgs erindringer »Min gyldne ungdomstid«, som indleder »Det gamle Løjt«, med interesse. Undtagelser fra reglen findes dog. Det gælder bl.a. landmanden og musikeren Jørgen Nielsen (f. 1851), hvis meget fyldige slægtstavle og erindringer er udgivet i årsskriftet fra Hørup sogn.

I de fleste tilfælde er der tale om erindringer fra fastboende, men der findes undtagelser, som Ninkas erindringer »Min barndomsby - Sønderjyske stemninger« i årsskriftet fra Historisk Forening for Gråsten by og egn. Det er blevet et kalejdoskop over Ninkas barndom i Gråsten med blik for de mere muntre tildragelser. Erindringer, der starter med ordene »JEG ER slotsaftappet«, læser man først og hurtigt. Men selv om Ninkas skarpslebne pen er en nydelse at læse, så er spørgsmålet, om man blev klogere af Inge Holm Hansen, der i årbogen »Fra Rødekro kommune« fortæller om barndommen i Rødekro, end man blev af Ninkas. Sproget er en dobbelthovedet tjener, der kan gøre læseren kloge, men som også kan lukke af for læseren i smukke formuleringer.

Et særligt element i de sønderjyske erindringer og biografier er de tragiske tildragelser under Første Verdenskrig. Her kan man ikke undgå at fæste blikket på E. Brauers meget nøgterne artikel »En sten til fire brødre«, i Broagerland IX, om den familiemæssige tragedie bag en sten over fire brødre på Mindehøjen ved Broager kirke. Den næsten registrerede beskrivelse af familien og de fire sønner, som faldt under krigen, glemmer man sent.

De modbydelige og traumatiske begivenheder, der personligt berørte hver eneste familie i Sønderjylland under krigen, rummer de elementer, der gør det selvskrevent til erindringsstoffet fra ge-

nerationerne, der leverede sønner, fædre, onkler og venner til krigsmaskineriet. Her byder årbøgerne igen i år på flere eksempler, bl.a. i »Fra Rødekro kommune«, hvor man kan læse Peter Slipsagers erindringer »Mit afrikanske og franske fangenskab i krigen 1914-18«. Et af de meget synlige vidnesbyrd om krigen er de mange mindesten over de faldne. De behandles bl.a. af H. Hofmand Nielsen i »Mindesten og mindetavler for de faldne i Første Verdenskrig« i »Fra Skærbækegnens Fortid« fra 1996.

Heldigvis rummer dagens dont også sin iboende spænding. Det er Peter Petersens erindringer »25 års købmandskab i Maugstrup« i årbogen fra Vojens et godt eksempel på. Jeg har sjældent læst en så indlevende beskrivelse af arbejdet som selvstændig købmand i et mindre sogn.

Dermed er vi ovre i det tredjestørste emnefelt i 1996 årbøgerne, det lokale erhvervsliv. Ikke mindre end 10.2% af artiklerne handlede i 1996 om erhvervslivet med undtagelse af landbrugets historie, der i 1996 kun var genstand for fire artikler. En væsentlig forklaring på den markante placering er »Brudstykker af Bedsted sogns historie«, der i år beskæftiger sig med erhvervslivet i Bedsted. Dog med undtagelse af den første artikel om antallet af inderstehuse i Bedsted 1729, der lidt umotiveret indleder heftet. Ellers starter Henning Haugaard med en generel oversigtsartikel om erhvervsudviklingen i sognet fra begyndelsen af 1700-tallet og frem til i dag. Resten af heftet beskæftiger sig overvejende med bestemte, nu hedengangne forretninger. Det gælder bl.a. artiklen om Maren Nielsens Tatol. Her er stof til inspiration for andre årbøger. Fremhæves bør erhvervsundersøgelsen fra kirkebøgerne fra 1500 og frem til 1900 samt tabellen over erhvervsfordelingen i 1960 (s. 796). Det kunne dog have været inte-

ressant, om Henning Haugaard havde fundet de tilsvarende tal over erhvervsfordelingen fra de seneste år, her kort tid før årtusindeskiftet.

Men også andre steder har man fattet interesse for erhvervslivets historie. I »Fra Rødekro kommune« har Ellen Jensen skrevet om »Handelsfirmaet G.K.M. i Hovslund«, hvor bogstaverne står for grovsmede, klejnsmede og maskinbyggere, og i samme årbog har Th. Sørensen skrevet om sin forretning, Rødekro Isenkram A/S. I modsætning til Tatol lever begge firmaer i bedste velgående. Det gælder også familiefirmaet gennem flere generationer, P. Lindberg A/S Maskinforretning, hvis historie er skildret af firmaets tidligere ejer Peter Lindberg i årbogen fra Rødding.

På den måde får vi en skriftlig dokumentation for vores handels- og industrihistorie. Det ideelle er, at vi også får en museal dokumentation af landsdelens virksomheder. Det er der heldigvis stor forståelse for på museerne, selv om det også på dette felt kan være nødvendigt med »arkæologisk nøddugraving«. I »Langs Fjord og Dam« fortæller museumsinspektør Stine Wiell i »Registrering af et værksted« om »udgravningen« af Carl Julius Camprads bogtrykkeri og stempelfabrik i Haderslev. Haderslev har en særlig historisk arv at varetage på trykkeriområdet, så der var god grund til, at museet sikrede sig et komplet trykkeri. Stine Wiell understreger i artiklen bl.a. vigtigheden af, at museet får lejlighed til at foretage registreringen på stedet og her udvælge de ting, der er bevaringsværdige.

Minderne knytter sig også stærkt til de folkelige bevægelser og foreningslivet. Fra slutningen af 1800-tallet udfyldte foreningerne ikke alene en række vigtige økonomiske, sociale og kulturelle funktioner i lokalsamfundet. Det næsten obligatoriske slagsmål i forbindelse med

nedlæggelsen af det lokale andelsmejeri og brugsen rundt om i landet fortæller mere end noget andet, at der ikke blot var tale om økonomiske dispositioner. På tilsvarende vis er der formentlig mange, der har stærke minder fra livet i den lokale idrætsklub.

Årbøgerne har da også i år flere bidrag til foreningshistorien. I Oksenvad, hvor man har tradition for at udgive årbogen som et temanummer, var temaet i år »Andelsmejeriet Nutiden«, der lukkede i 1974. Tit bygger foreningshistorien på forhandlingsprotokollerne, hvilket giver foreningshistorien en meget stram struktur med hovedvægt på organisationen og generalforsamlingerne. En positiv undtagelse er »Glimt fra KFUM Spejderbevægelsen i Klipleve« i »Fra Klipleve Sogn«, hvor Jacob Lorenzen, Jacob Jensen og Jacob Mørk fortæller om deres møde med spejderbevægelsen i slutningen af 1930'erne og begyndelsen af 1940'erne.

Ofte er det jubilæer, som sætter gang i skriveriet, som på Løjt, hvor Erling Madsen i »Det gamle Løjt« har skrevet om Løjt sogns Ringriderforening i anledning af dets hundredeårs jubilæum. I samme årbog kan man også læse om Løjt Kirkebys danske børnehaven og fritidshjem, der i 1996 kunne markere et 50-års jubilæum. En anden 50-års jubilar er Rødding Husmoderforening. Dens historie kan man læse i Årbogen for Rødding egnen.

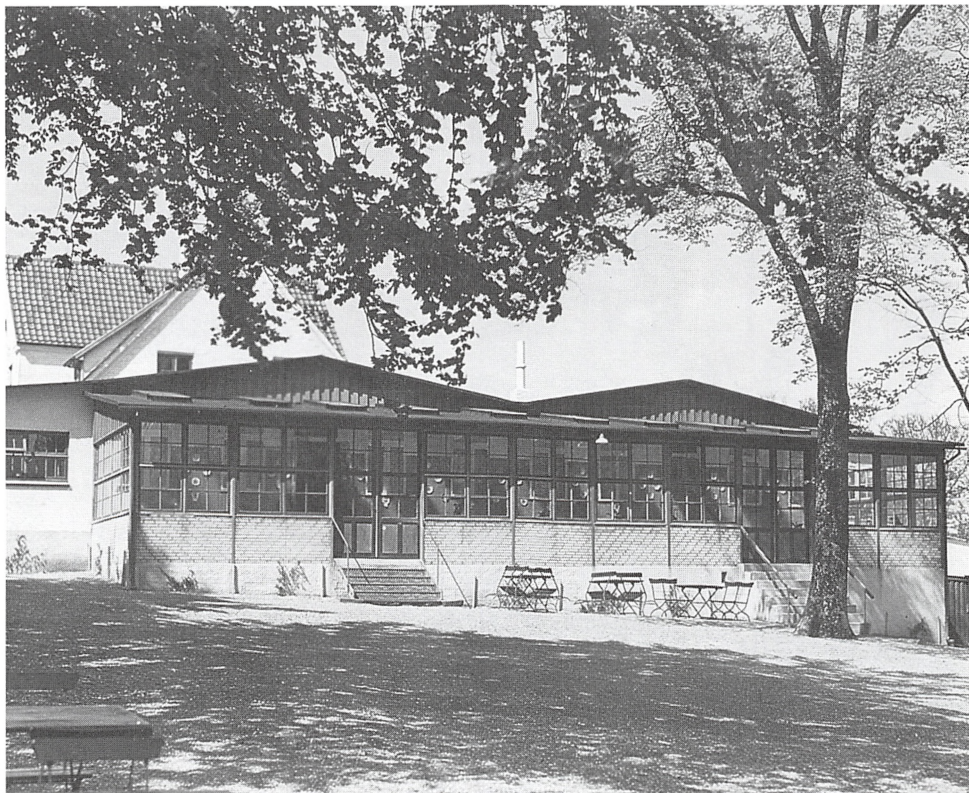
3. *Stak så Ole en dag i trav, stod med et ved det store hav*

Centrum i de fleste lokalhistoriske årbøger er sognet eller kommunen, men der er en verden uden for Verona. Selv 1700-tallets bønder havde kontakter til omverdenen uden for sognegrænsen, og omverdenen er ikke blevet mindre siden. Det får man dog ikke altid indtryk af, når man læser de lokalhistoriske år-

bøger, hvor verden til tider bliver meget snæver. En markant undtagelse er årbogen fra Jegerup sogn, hvor man næsten har specialiseret sig i at bringe erindringer og rejsebeskrivelser fra borgere i sognet, der på den ene eller anden måde har tilbragt dele af deres liv uden for sognegrænsen. Årbogen fra 1996 er ingen undtagelse, idet Marianne Iversen fortæller om et besøg i Zambia i 1996. Så langt kom Niels Kjærbølling (1806-1871) fra Dyndved i Egen ikke, men han nåede langt i karrieren og berømmelsen. I årbogen fra Egen sogn har Ejnar Petersen skrevet om skoleholdersønnen, der blev en anerkendt ornitolog, og som i 1859

grundlagde Københavns zoologiske have.

I modsætning til landbrugerne så har sømændene per definition bevæget sig uden for sognegrænsen. Det gælder ikke mindst i Løjt, der har en rig tradition for søfart til de varme lande. Derfor er det netop i »Det gamle Løjt«, man finder den eneste artikel om sømandslivet. Karl Lildholdt bringer her et afsnit af kaptajn Hans Bruhns erindringer om en ulykke i Huascobugten i Chile. Det er selvsagt en meget dramatisk fortælling om fregatten Dans forlis, der endte med, at kun ni af den tolv mand store besætning overlevede forliset. Dramatik byder årbogen

Når omverden kommer til lokalsamfundet. Badehotellet og forlystelsesstedet Sølyst ved Kjelstrup strand, hvor haderslev-borgere og andre drog til for at bade eller være i et uforpligtende selskab. Foto: N. Christensen. Haderslev Byhistoriske Arkiv.

fra Hoptrup sogn også på. Her er det smedesvend Hans Madsen Mathiesen, der i et brev til sine forældre, dateret den 28. maj 1864, fortæller om sine oplevelser om bord på fregatten Jylland under slaget ved Helgoland.

Forbindelsen til omverdenen er heldigvis ikke altid så eksotisk og dramatisk. En af de historier, der nok kunne fortjene større opmærksomhed, er beretningen om de badehoteller, sommerhuse og andre feriesteder, som dukkede op fra slutningen af 1800-tallet. Her var det populært sagt omverdenen, der kom

til disse enklaver i lokalsamfundet. I artiklen »Badehotellet Sølyst« i »Langs Fjord og Dam« fortæller lokalhistorikeren Frede Scherrebeck om Sølyst, der allerede i midten af 1800-tallet blev flittigt benyttet af hadersleverne til søbad og som forlystelsessted. Meget betegnende for udviklingen blev Sølyst nedrevet i 1995 for at give plads til syv sommerhuse. Men med den betydning som fritidslivet har fået siden 1930'erne, kunne det være spændende, om flere lokalhistorikere kunne skrive om vore feriesteder og sommerhusområder.

Den store sønderjyske interesse for kongehuset er ikke noget nyt. Årsskriftet for Gråsten by og Omegn bringer dette billede af kronprins Frederik og kronprinsesse Ingrid i anledning af 50-året for parrets indflytning på Gråsten Slot torsdag den 20. august 1936. På billedet ses kronprinsepæren kørende gennem Gråstens gader. I forreste række ses elever fra husholdningsskolen. Foto: Gråsten kommunes Lokalhitoriske Arkiv.

4. Snart den ting dog blev åbenbar mindet gør ikke sagen klar

Er emnerne i de lokalhistoriske årbøger bestemt af vores egen tidsmæssige horisont, så er der også noget, der aldrig eller kun sjældent kommer med i de lokalhistoriske årbøger. Her er det åbenbart, som jeg også konstaterede sidste år, at Sønderjyllands lokalhistorie om tiden før midten af 1800-tallet har trange kår i de lokalhistoriske årbøger. Den sønderjyske oldtid er kun repræsenteret ved tre artikler. Dem finder man meget betegnende i årbogen fra Vojens og årskriftet fra Sundeved, begge steder med rige arkæologiske fund (Skrydstruppi-gen og Nydam mose). Så kan man endda diskutere, hvorvidt artiklen fra Vojens, hvor Walter Schuldt fortæller sine erindringer om fundet af Skrydstruppi-gen, skal betegnes som en arkæologisk artikel. I årsskriftet for Sundeved fortæller Vincent Jessen om udgravningsresultaterne fra Nydam mose i 1996, mens Jørgen Ilkær redegør for fundene i Danmarks formentlig mest berømte mose.

På tilsvarende vis er det meget begrænset, hvad man finder af artikler om tiden fra middelalderen og op til midten af 1800-tallet, men de findes. Jørgen Schmidt har set nærmere på to fredede, men mindre kendte fortidsminder på Sundeved, »E Grue« og dæmningen mellem Sandbjerg sø og Alssund. Generelt hører Historisk Forening for Sundeved til en af de foreninger, der gør mest ved den ældre historie, og meget betegnende finder man i samme årsskrift også en artikel af møllespecialisten Jens K. Lampe om møllerne i Nybøl sogn. Årsskriftet fra Sundeved er dog ikke det eneste, der bringer artikler om den ældre lokalhistorie. I årsskriftet fra Bov finder man en artikel af Lorenz Jacobsen om »Det kongelige svenske postholderi i Bov«, og går man nordpå, så har Starup sogns lokalhistoriske arkivforening de

lange linier fremme i »Lidt af Starup Skoles historie«, ligesom bladet bringer en indførelse i Haderslev herreds skyld- og panteprotokol. I årbogen fra Ensted sogn er det ligeledes skolen, der bringer os tilbage til tiden før 1850, nemlig Sdr. Hostrup skole. Endelig er der mord og voldsom død i »Fra Skærbækegnens Fortid, hvor H. Hofmand Nielsen godt hjulpet af svenskerne har skrevet »Mordet ved Møldam og andre optegnelser i Døstrup kirkebog i 1600-tallet«.

Spændvidden i indpakningen af de lokalhistoriske årbøger er stor. Som de eneste lokalhistoriske bøger har »Det gamle Løjt« og »Langs Fjord og Dam« stift bind og et farvebillede på forsiden. Andre er offsettrykte eller fotokopierede hefter med en hefteklamme i ryggen. Udstyret er naturligvis et spørgsmål om de lokalhistoriske foreningers økonomiske formåen og satsning, men rykker ikke ved det væsentlige, nemlig indholdet. Til gengæld er læsevenligheden et spørgsmål om, hvordan man bruger sine virkemidler, skrifttype, skriftstørrelse, brug af billeder, layout m.m. Her kan end ikke den bedste og dyreste indpakning redde læsevenligheden, hvis teksten er dårligt sat.

Kendetegnende for den læsevenlige årbog er, at man glider ubesværet igennem bogen side for side, opslugt af indholdet. Det kan man desværre ikke altid sige om de lokalhistoriske årbøger, hvor jeg til tider har oplevet, at jeg skulle læse på trods af layouten. Det gavner bestemt ikke læseglæden, at man ikke altid ved, i hvilken artikel man befinder sig, fordi overskrifterne ikke tydeligt markerer begyndelsen på en ny artikel. Til tider er årbogen sat med en meget lille skrifttype og en smal margin for at klemme så meget stof ind som overhovedet muligt. Lidt større skrifttyper, tak! Så bliver læsningen også en fornøjelse for vore syns- og læsebesværede medborgere.

Claus Eskildsen (1881-1947) blev mere end nogen synonym med hjemstavnsbevægelsen og hjemstavnshistorie i 1920'erne og 1930'erne. Som sådan var han en populær foredragsholder og rundviser, ligesom han som medstifter og mangeårig redaktør af Sønderjysk Månedsskrift var med til at præge den sønderjyske lokalhistorie igennem en menneskealder. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Udgiverne og forfatterne er ofte beskedne mennesker. Nogle gange får man end ikke at vide, hvem der har skrevet artiklen. Det ville dog tjene udgavernes sag, hvis man på årsskriftet skrev, hvor det kan købes eller bestilles. Det ville unægtelig lette arbejdet for interesserede læsere uden for sognet/kommunen og nok give et større løssalg.

5. Øjet skinned', og tåren randt intet mere i verden bandt

Der er ingen tvivl om, at det er kærlighed til hjemstavnen og beboerne, der er drivkraften bag store dele af de næsten 1500 sider lokalhistoriske årbøger, der så dagens lys i 1996. Ordet »Hjemstavn« er i dag et næsten ukendt begreb, efter at nazisterne i 1930'erne og 1940'erne gjorde udtrykket betændt. I dag er det kun Brændstrup Hjemstavnsforening, Skodborg Hjemstavnsforening, Skrave Hjemstavnsforening, Hygum Hjemstavnsforening og Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård - alle i Rødding kommune! - der vedkender sig tyverne og tredivernes store hjemstavnsinteresse med Claus Eskildsen som den vigtigste eksponent i Sønderjylland. I resten af Sønderjylland og formentlig også i resten af landet drives det lokalhistoriske arbejde af »lokalhistoriske« foreninger og arkiver.

Men er store dele af det lokalhistoriske arbejde ikke netop hjemstavnshistorie? Uden den nazistiske opfattelse af ordet vel at mærke! I 1939 udgav Regnar Knudsen bogen »Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur«. Her skriver Regnar Knudsen indledningsvis om ordet »hjemstavn«: »Hjemstavnen er vore omgivelser, stedet, egnen, det lokale som forudsætning for det nationale. I arbejdet for hjemstavnskultur får 'Hjemstavn' en følelsesbetonet betydning udvidet fra stedet og egnen til landet, 'hvor jeg har hjemme, hvor jeg har rod, hvorfra min verden går'«.

Jeg har personligt meget svært ved at forene årbøgernes udbud af artikler og indholdet i mange af artiklerne med det mere følelseskolde og kliniske udtryk »lokalhistorie«. Hjemstavnshistorie skrives af dem, som har hjertet og sjælen med, når de skriver om stedet, hvor de har rod. Mange aktive hjemstavnshistorikere, der har skrevet i de sønderjyske

årbøger, kunne ikke skrive om et sogn på f.eks. Sjælland. Det kan de fleste uddannede historikere og for den sags skyld også mange lokalhistorikere. De brænder for historien og emnet, men de gør det ikke ud fra den helt specielle og unikke følelse, der knytter sig til *stedet*. Den følelse og de minder, der f.eks. knytter sig til barndommens gade, når man møder den 20 år efter, man forlod den.

Hjemstavnsfølelsen er det særlige brændstof, som mere end noget hvert år beriger den lokalhistoriske arbejdsmark med et væld af artikler, store og små, erindringer og kulturhistoriske bidrag, og som driver store dele af den ganske betydelige arbejdsindsats, der lægges i de lokalhistoriske foreninger og arkiver. Jeg er i alt fald overbevist om, at de lokalhistoriske årbøger også i 1996 har leveret lokalhistorisk stof, der vil blive læst og diskuteret, men også konfronteret med læserens erindringer om stedet, tiden og de mennesker, der gjorde *stedet* til noget ganske særligt.

De sønderjyske årbøger 1996

Brudstykker af Bedsted Sogns historie, nr. 22, 1996. Udg. af Henning Haugaard. 57 s., ill.

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund Sogne 1997. Udg. af Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund Sogne. 30 s., ill. Historisk Forening for Vis Herred. Bov Museum årg. 19, 1996. Udg. af Historisk Forening for Vis Herred. Bov Museum. 63., ill. Broagerland IX, 1996. Udg. af Lokalhistorisk Forening for Broagerland. 96 s., ill.

Egen Sogns Lokalhistoriske Forening. Årsskrift 1996. Udg. af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening. 28 s., ill.

Årsskrift 1996-97. Udg. af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening. 40 s., ill.

Historisk Årbog for Felsted sogn, nr. 14, 1996. Udg. af Historisk Forening for Felsted sogn. 97 s., ill.

Årsskrift 1996. Historisk Forening for Gråsten By og Egn. Udg. af Historisk Forening for Gråsten By og Egn. 71 s., ill.

Langs Fjord og Dam. Lokalhistorie omkring Haderslev. 1996. Udg. af Forlaget Gammelt, Haderslev. 92 s., ill.

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening 1996. Udg. af Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening. 44 s., ill.

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn. Årsskrift nr. 15 - 1997. Udg. af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn. 41 s., ill.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 1996. Udg. af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn. 46 s., ill.

Fra Klipleve Sogn, 1996. Udg. af Lokalhistorisk Forening for Klipleve Sogn. 72 s., ill.

Det gamle Løjt XIX, 1996. Udg. af Løjt Sogns Lokalhistoriske Forening. 128 s., ill.

Årsskrift for Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn 1997. Udg. af Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn. 32 s., ill.

Historisk Årbog for Rødding-egnen 1996. Udg. af Lokalhistoriske arkiver og lokalhistorisk forening i Rødding kommune. 84 s., ill.

Fra Rødekro Kommune 1996 Udg. af Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune. 160 s., ill.

Fra Skærbækegnens Fortid nr. 10, 1996. Udg. af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn, Skærbæk Museum & forlaget Melbyhus. 24 s., ill.

Fra Skærbækegnens Fortid nr. 11, 1997. Bodil Bjerre: Skærbæk Frimenighed. Udg. af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn, Skærbæk Museum & forlaget Melbyhus. 24 s., ill.

Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening. Årsskrift 1996. Udg. af Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening. 24 s., ill.

Skrift for Historisk forening for Sundeved 1996. Udg. af Historisk Forening for Sundeved. 108 s., ill.

Årbog 1996 for Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune. 10 årg. Udg. af Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune. 66 s., ill.

Det sker – på nordslesvigske museer

Skattejagt slår bro mellem fortid og nutid i Gram Lergrav

Fra naturvejlederens arbejdsdag

Jeg sidder oppe på kanten af lergraven og venter på en skoleklasse fra Ringsted. Eleverne har først været på museet på egen hånd og skal nu i lergraven for at lede efter fossiler. Tankerne flyver lidt her i sommervarmen. Pludselig sidder jeg ved en strandbred og dypper tæerne i vandet. Jeg er, uden rigtigt at være klar over det, rejst tilbage til fortiden for seks millioner år siden - dengang fordelingen af land og hav var helt anderledes end i dag.

Herfra, hvor jeg sidder, kan jeg se nogle børn, der kravler rundt på alle fire og graver i det sorte ler. De er på skattejagt. Det ser ud, som om mor og far går rundt lidt derfra og kigger på. »Se, jeg har fundet noget af skatten«, råber et barn og kalder ivrigt på forældrene. Naturvejlederen hører også de begejstrede råb og nærmer sig for at deltage i beundringen af skatten. Vi snakker om det, som børnene har fundet, men afbrydes straks af vilde jubelhyl. En gruppe børn fra et fritidshjem har smurt sig ind i ler, og to drenge sidder uhjælpeligt fast i en mudderpøl. Det sorte mudder er alle vegne, og ansigtet på en af drengene flækker i et stort hvidt grin, der står i skærende kontrast til det sorte ler. I Gram Lergrav er det nemlig tilladt at gøre sig beskidt. Det kan faktisk slet ikke undgås.

Midtsønderjyllands Museum ansatte pr. 1. januar 1997 undertegnede som naturvejleder. Naturvejlederjobbet er mangesidigt, men min primære opgave er at varetage geologisk formidling, med udgangspunkt i Gram Lergrav.

For nylig blev der fundet tre hajtænder på en dag. Det er usædvanligt mange. Den største var seks centimeter lang og stadigvæk så skarp, at man kunne skære papir med den. Det er fascinerende at stå med en tand i hånden, som har ligget dybt begravet under jordlagene, og som efter seks millioner år stadig

er knivskarp. Vi har nu meget andet, der er mindst lige så spændende som hajtænder. Et væld af muslinger og snegle med meget smukke og kunstnerisk udformede skaller fanges ofte af det trænede øje. Nogle af skallerne har et tykt lag perlemor på indersiden, som i solskinsvejr blinker og skinner helt forførende. Tænk, hvis man fandt så mange, at man kunne lave sin helt egen halskæde af dem!

Naturvejledning er en helhedsbeskrivelse. Jeg søger at formidle naturen som en helhed af landskab, hav, klima, planter, dyr og ikke mindst historie og kultur. Autenticiteten er i højsædet - ikke alene som projekt i Gram Lergrav, men i lige så høj grad på de forskellige naturvandringer jeg arrangerer, og som alle opfordres til at deltage i.

Mit blik møder nu to drenge i femårs alderen, som ligger helt stille i bunden af lergraven. De har lagt hovedet ned til leret. De lytter efter hvaler - ikke grave efter hvaler, men lytte. Jeg har fortalt dem en historie lige før. Deres reaktion på min fortælling var dog ikke til at tage fejl af: Jeg var nemlig fuld af løgn! Med et let overbærende nik til mig fortsatte de jagten på de gamle havdyr. De ventede på, at jeg gik min vej. Jeg havde genfortalt et smukt gammelt sagn. Et sagn om hvalernes sang, som fortæller, at hvis man under gravning støder på skelettet af en hval, så kan man, hvis man er helt stille, høre dens sang. Jeg har selv fået sagnet fortalt af Flemming, min daglige leder på museet. Da jeg fandt min første lillebitte knoglestump i leret, måtte jeg selv lægge øret til og lytte. Jeg kunne ikke dy mig. Selv med en forholdsvis »streng« naturvidenskabelig uddannelse som geolog bag mig kunne jeg ikke lade være.

Naturvejledning i Gram Lergrav handler først og fremmest om at ændre tidsopfattelsen for en stund. Det er en erfaring, at en af de største opgaver er at forklare, hvorfor »et

- 4.okt. - 16. nov.: **Museet på Sønderborg Slot**
»Doris Bloom«. Arr.: Sønderborg Kunstforening og Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder.
- Indtil 2. nov.: **Cathrinesminde Teglværksmuseum**
Udstilling om småskibsfart fra Egernsund og Fjordegnen.
- Indtil 31. dec.: **Tønder Museum**
»Binche og Malines Kniplinger« fra Tønder Museums egen samling.
- Indtil 31. dec.: **Drøhses Hus, Storegade 14, Tønder**
Udstilling af Tønderkniplinger fra Tønder Museum. Ruth-Riis Hansens samlinger af kniplinger, kniplingshandler Anna Botilla Winthers mønstreprover samt Esther Käschners privatsamling af kniplinger.
- Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder**
Udstilling om Sønderjyllands Kunstmuseums byggeprojekt - se dagspressen.
- Indtil 31. okt.: **Højer Mølle og Marskmuseum**
Åen og Marsken. - Livet i marsken fortalt i billeder af fotograf A. Martinsen og andre.
4. okt. - 16. nov.: **Aabenraa Museum**
Modeller af skibe, værfter, havn og fjord ved Aabenraa.
Arr. Aabenraa Museums Venneforening i anledning af foreningens 10-års jubilæum.
- Jacob Michelsens Gård**
Åben efter aftale med Aabenraa Museum.
- Indtil 23. nov.: **Midtsønderjyllands Museum**
Malerier af Solveig Refslund.
- Gram Lergrav**
Lergraven er altid tilgængelig.
1. okt. - 31. marts: Lergravshusets åbningstider: Weekend kl. 10-16
- Indtil 19. okt.: **Haderslev Museum**
Keramik 97. 18 danske keramikere viser et udvalg af deres produktion i både brugsgenstande og skulpturelle værker.
11. okt. - 26 okt.: **Skærbæk Museum**
Bogmarked. Udstilling af malerier fra museets samlinger.
- Indtil 30. okt.: **Museet Holmen**
Billedkunst af arkitekt/kirkebygger Holger Jensen

par tusinde år« ikke er ret meget i geologisk sammenhæng. Jorden er over fire milliarder år gammel, og hele menneskeheden fylder så forsvindende lidt i alle disse »nuller«. For mange er dette revolutionerende nyt.

Hej, hvem er du? Hvad hedder du? Er du

Tove? Hvorfor har du en ugle på din t-shirt? Naturvejleder, hva' er det? Er det dig, der skal fortælle os om grusgraven? - Skoleklassen fra Ringsted er ankommet, og mit eftermiddagsarrangement med børnene begynder.

Tove K. Stockmarr

Sønderjyllands Oldtid

H. E. Sørensen: *Sønderjyllands Oldtid*. Forlaget Melbyhus 1996, 125 s. rigt ill. Pris: 180 kr.

Igen gennem den sidste halve snes år har vi på Haderslev Museum med jævne mellemrum talt om, at der manglede et samlet værk om Sønderjyllands oldtid. Men mere er det heller ikke blevet til. Der har hverken været tid eller ressourcer til at gennemføre et så omfattende projekt. Vi skal helt tilbage til begyndelsen af dette århundrede, hvor Sophus Müller - som den hidtil sidste - i to omfattende artikler gav en samlet fremstilling af Sønderjyllands Oldtid. Artiklerne behandler dog kun stenalderen (Årbøger for Nordisk oldkyndighed og historie 1913) og bronzealderen (Årbøger for Nordisk oldkyndighed og historie 1914). En fremstilling af Sønderjyllands jernalder og vikingetid kom ikke med. C. Neergaard fulgte S. Müllers initiativ op i 1916, med en større artikel om Sønderjyllands jernalder (Årbøger for Nordisk oldkyndighed og historie 1916) men vikingetiden manglede fortsat. Dette har H. E. Sørensen (HE) på godt og ondt rådet bod på med denne udgivelse.

HE har gennem en lang række bøger i vidt forskellige genrer vist, at han er en blændende dygtig fortæller. Bogen her er ingen undtagelse. Desværre lever mange af illustrationerne ikke op til denne standard. Mange af billederne er nemlig beskåret på en sådan måde, at dele af motivet er forsvundet, f. eks. s. 9, 25, 57, 84, og mange flere, andre er uskarpe (f. eks. 37, 49, 85) og nogle kan kun de indviede se, hvad forestiller (f. eks. s. 36, 108 og 124).

HE kommer rundt om utrolig mange forskellige og spændende fund, hvorigen gennem HE demonstrerer, at han har et stort og bredt overblik over kildematerialet. Nogle af de nævnte fund pirrer også fagmandens nysgerrighed, fordi man aldrig eller kun sjældent har hørt om dem. Det er imidlertid vanskeligt på egen hånd at søge yderligere op-

lysninger, da der er ingen eller kun få henvisninger. Man må derfor konstatere, at bogen primært er skrevet for det brede publikum. Det skal naturligvis ikke opfattes negativt, men det havde kun krævet en beskedent ekstra indsats at udstyre bogen med et henvisningsapparat.

Bogen falder i tre kapitler: stenalder, bronzealder og jernalder. I sin fremstilling går HE ofte på tværs af både disse og andre markante kulturhistoriske skillelinier. Det fører af og til forfatteren ud i meningsforstyrrende betragtninger og sammenstillinger. Således bruges jættestuer og sene dysser i mange hundrede år efter deres opførelse til genbegravelser, inden enkeltgravskulturen etablerer sig, og den næste bølge af højrejsninger indledes; men HE beretter (s. 42) »omkring 3000 ophører man med at bygge jættestuer og i stedet... rejses enkeltmandsgrave af sten«. HE fastslår endvidere, at krigen er opfundet i enkeltgravskulturen (s. 43), men på Bøgebjerg-gravpladsen fra ældre stenalder, som HE har omtalt tidligere, er en af de gravlagte dræbt af en pilespids!

HE »maler« med den brede pensel. Dette går nogle gange ud over de faktuelle oplysninger. F. eks. skriver HE på s. 16, at blandt stenalderjægerens byttedyr »var en sand vel-signelse af fuglevildt... agerhøns og fasaner«. Mig bekendt hører agerhøns ikke hjemme i jægerstenalderens mørke urskov, men snarere i det åbne bondeland. Helt galt er det med fasanerne. De kommer først til Danmark i 1562, og først i 1800-tallet findes de vildt.

Om bronzealderen skriver HE bl. a. (s. 46): »I de første par hundrede år af bronzealderen har man givetvis fortsat anvendt den kraftige flintøkse... Derfor er det praktisk umuligt at se på et løsfund, om en økse er fra sten- eller bronzealder«. Mig bekendt hører de regulære flintøkser hjemme i yngre stenalder, mens arbejdsøkser af grønsten både findes i sten- og bronzealder. Undtagelsesvis kan enkelte af disse former være kopieret i

flint, men vi ved ikke, om dette er sket i stenalderen eller i bronzealderen.

HE går ud fra som givet, at man i bronzealderen boede i landsbyer med 4-6 gårde (s. 51) husende 50-100 indbyggere (s. 52). Når vi undersøger bopladser med hustomter fra bronzealderen, finder vi aldrig de hegn, som er nødvendige for at vise hvilke huse, der kan være samtidige. Periodens få bopladsfund tyder imidlertid på, at enkeltgården nok var den almindeligste bosætningsform i bronzealderen. I Sønderjylland stammer de tidligst dokumenterede landsbyer fra begyndelsen af jernalderen. Men i Nordvestjylland findes der landsbydannelse, som antagelig stammer fra en fremskreden del af yngre bronzealder. Det vil derfor ikke være overraskende, om fremtidige fund afslører, at også i Sønderjylland finder den tidligste landsbydannelse sted i sidste halvdel af yngre bronzealder.

Også i jernalderen er de faktuelle oplysninger unøjagtige. Her skal blot nævnes et par eksempler. På side 91 omtaler HE krigergraven fra Hjartbro, som kan dateres til 3. årh. e.Kr. I den efterfølgende sætning: »En grav fra samme tid nær Højgård...«. Denne grav er imidlertid ikke samtidig, men stammer fra årtierne lige før år 0 - altså en tidsforskel på ca. 250 år. På s. 95 starter et afsnit om angler, jyder og danere. Her skriver HE: »I Jylland boede jyderne delt i flere stammer, hvoraf vi kender de to, kimbrenne... og chaukerne...«. Men chaukerne er bosat i området mellem Ems og Weser og ikke oppe i Jylland.

På s. 97 mener HE, at jeg trækker for store vekslers på formuen, når jeg betragter Sjælland som et magtcenterum i første halvdel af 3. årh. Dette spørgsmål kan man naturligvis have delte meninger om; men HE bør vurdere udsagnets holdbarhed ud fra primærkilden (er ikke omtalt i litteraturlisten) og ikke ud fra en populær oversigtsartikel. Jeg er fortsat af den opfattelse, at Sjælland i begyndelsen af 3. årh. var et af de vigtigste innovationscentre i Europa uden for Romerriget. Dette betyder ikke, at »en flok sjællandske bønderkarle løb det romerske verdensrige over ende«. Derimod er der meget som tyder på, at den centerdannelse, som tog sin begyndelse på Sjælland i midten af 2. årh., virkede som lokomotiv for lignende centerdan-

nelser i Mellemeuropa i 3. årh., og det var herfra angrebene på Limes-områderne udgik.

Teorien om betydningen af endelserne »lev« og »-leben« er ikke udviklet af under tegnede, men af L. Hedeager. Og den virkede overbevisende i slutningen af 1980'erne. Efterhånden hælder jeg dog mere til den anskuelse, at disse stednavne-endelser er fællesgermanske ligesom »-sted« og »-stedt«. De fortæller om etableringen af nye bebyggelser men ikke om, hvor nybyggerne kom fra.

Unøjagtig er også tidstavlen side 17. Ikke så meget hvad angår de enkelte årstal, men mere i udvælgelsen af markante fund for de enkelte perioder. Fra ældre stenalder savner jeg betydelige fundsteder som Draved og Hjarup, fra yngre stenalder f. eks. Gabøl, Steneng og Harreby, fra bronzealderen Højgård, Jernhyt og Skelde. Fra jernalderen savnes som de vigtigste Olgerdiget, Æ Lei, Ejsbøl, Endrupskov, Hjartbro, Galsted, Stepping Mølle og Højvang, og fra vikingetiden kan nævnes Træhede, Syvsig og Hammelev Nørremark. Som en mindre detalje kan nævnes, fordi der er tale om et af de mest berømte nationale fund, at Guldhornene fra Gallehus er placeret i romersk jernalder, men de hører altså hjemme i ældre germansk jernalder. Endelig hører svenkegravene på Als ikke hjemme i perioden før år 500; men mellem 550 og 1050, det vil sige yngre germansk jernalder eller vikingetid. En sådan liste vil naturligvis altid være subjektiv og præget af forfatterens vurdering af de enkelte funds videnskabelige potentiale. Jeg er ikke enig i HE's prioritering.

Vi har nu fået den første samlede fremstilling af Sønderjyllands Oldtid - siden Sophus Müller - og tilmed også med afsnit om vikingetid. Og det er ikke så ringe endda. Trods de mange unøjagtigheder og mangler, som for manges vedkommende nok kunne have været undgået, hvis HE havde brugt mere tid på at kontrollere kildematerialet, så synes jeg, at fremstillingen er både læseværdig og forfriskende - også for professionelle. Bogen bør blot ikke betragtes som andet og mere end Sønderjyllands Oldtid ifølge HE, men det er bestemt ikke kedeligt.

Per Ethelberg

Det middelalderlige rejsealter

Bagsiden
om
forsiden

I middelalderen indførte kirkeretten en skelnen mellem det faststående alter (altare fixum) og det transportable alter (altare portabile). Det var at føre virkeligheden ned på papir, for der havde længe eksisteret mindre altre til brug under rejser. Der er optegnelser fra oldkirkens dage i det 3. århundrede, der beretter, at kristne i fængsler har anvendt mobile altre. I den efterfølgende missionstid har rejsealtret været en praktisk nødvendighed, hvilket den engelske munk Bede direkte noterer sig i år 692. På Karl den Stores tid optræder rejsealtret i forbindelse med militære kampagner.

Når tiden ca. 800-1200 betegnes som rejsealtrenes storhedstid, ligger der en kunsthistorisk vurdering til grund. Fra denne tid eksisterer der pragtfulde rejsealtre beslægtet med guldplader, isat farvestrålende og store ædelstene. I form er disse ofte som en miniature af den hellige grav. En symbolik, der givetvis er tilsigtet, for ud over relikvier skulle rejsealtret kunne rumme en kalk og disk til forrettelse af messen. Et andet navn for rejsealtret er altare viaticum. Det vil sige et alter, ved hvilket nadveren i forbindelse med den sidste olie kan indtages. Kristi grav som udtryk for opstandeshåbet er derfor en nærliggende symbolik.

Disse overdådige rejsealtre var beregnet for vesterlandske konger og dronninger, aristokratiske familier og bisper og abbeder. Fra samme tid er også mere ydmyge altre bevaret. Små rektangulære eller kvadratiske stenplader eller træstykker indsat i en metalramme. I størrelse er de under en halv meter på hver led og uden større rummelighed i dybden. Sådanne findes bevaret i Sverige både i Småland og Västergötland.

I Danmark er det sønderjyske Frøslevskrin blevet udlagt som et fornemt rejsealter, men er formodentlig et relikvieskrin.

Derimod er der næppe tvivl om, at rejsealtret har været en inspirationskilde og et bindeled i udviklingen af det gyldne alter. Lisbjerg altret er her det kendteste eksempel.

I senmiddelalderen spredtes rejsealtret til bredere kredse af befolkningen, og i Finland blev det i 1494 f. eks. tilladt alle præster at have et sådant. Formelt set skulle man ansøge paven om at få retten til at have rejsealtre. Sådanne bevillinger blev givet i stor stil 1400-tallet igennem. At der øjensynlig er blevet holdt messe lidt for mange steder, synes at fremgå af, at ærkebispens i Lund i 1425 fandt det nødvendigt at indskærpe, at messen ved rejsealtret kun måtte forrettes på ordentlige steder.

Ønsket om at have eget rejsealter skal ikke bare ses som et forsøg på at gardere sig mod faren for en brat død. I 1400-tallet skal det også ses i sammenhæng med den større betydning, som messen blev tillagt. Som følge heraf udviskedes forskellen mellem rejsealtret og det alter, der befandt sig i private kapeller på adelige gårde. Der findes kun få studier i denne udvikling, men formodentlig har der nok været en tendens til, at adelige rejsealtre er blevet større, medens sognepræster i højere grad holdt fast ved det mindre, transportable alter. I Sverige er rejsealtret netop kendt helt op i 1700-tallet i forbindelse med sygebesøg.

Det bedste eksempel på et rejsealter herhjemme er Christian I's såkaldte rejsealter. I Esumtavlen i Helsingørs Sct. Olai er der i fodstykket indsat to små tavler i alabast, skænket af Herluf Trolle og hustruen Birgitte Gøye. Disse kaldes almindeligvis for hustavler, men kan have stået i forbindelse med et rejsealter. Det samme er tilfældet med en mindre tavle indsat i en større i kapellet på Rosenholm på Djursland og i Munkbrarup, som demonstreret i artiklen inde i bladet.

Lars Bisgaard